

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра археології та етнології України

Д и п л о м н а р о б о т а

на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр»

на тему: **«Поховальний обряд як аспект сарматської культури»**

«Funeral rite as an aspect of Sarmatian culture»

Виконала: студентка денної форми навчання
спеціальності 032 Історія та археологія
Карадаг Есен

Керівник д.і.н., проф. Дзиговський О.М. _____

Рецензент к.і.н., ст.н.с. Охотніков С.Б.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від _____ 2019 р.

Захищено на засіданні ЕК № 1

протокол № ____ від _____ 2019 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис) Сминтина О.В.
(прізвище, ініціали)

(підпис) Гребцова І.С.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1. РЕЛІГІЙНІ КУЛЬТИ ТА ПОХОВАЛЬНІ ОБРЯДИ.....	9
1.1. Релігійні культи.	9
1.2. Культ вогню.	11
1.3. Поховальні обряди.	12
Розділ 2. САРМАТСЬКІ КУРГАНИ	23
2.1. Кургани.....	23
2.2. Підкурганні конструкції	25
2.3. Намогильні пам'ятки	28
Розділ 3. ЗАСОБИ ПЕРЕСУВАННЯ ПОМЕРЛОГО У ПОТОЙБІЧНОМУ СВІТІ.....	36
3.1. Суходільні та річкові транспортні засоби	37
3.2. Обол Харона.....	43
Розділ 4. ЗАУПОКІЙНА ЇЖА ТА СВЯЩЕННІ ТВАРИНИ.....	47
4.1. Склад заупокійної їжі та напої.....	48
4.2. Священні тварини.....	57
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	79

ВСТУП

Актуальність теми роботи. Культура сарматських племен є однією із складових частин давньої світової культури й у тому числі, культури України. Але на відміну від скіфів та деяких інших давніх етносів, внесок цього народу у формування сучасної європейської та світової культури, висвітлено ще недостатньо.

Словосполучення «сарматська культура» у науковій, науково-популярній та учбовій літературі використовується надзвичайно широко. Але, як правило, зміст, який включається у цей термін, обмежується, зазвичай, значенням терміну «культура» у контексті поняття «археологічна культура». Іншими словами, під сарматською культурою археологи та історики стародавнього світу найчастіше розуміють сукупність певних матеріальних прикмет: речі характерних форм, певні конструкції могильних споруд, специфічний стиль й набір мотивів пам'яток мистецтва. При цьому кожна із названих характеристик розглядається як автономна.

Поняття «культура» є настільки складним суспільним явищем, що сучасна наука до цього часу не має її однозначного визначення. Інтегруючим фактором є лише те, що під культурою у протиставлення «натурі» розуміють те, що зроблено людиною, штучне [54, с. 243].

Особливе значення культурологічний підхід має при вивченні культури народів, які не мали своєї писемності. Специфіка збереженості джерел, що характеризують подібні культури, є такою, що історичні події давнини, що відбувалися на євразійських обширах, майже невідомі. Такий стан речей приводить до того, що для давніх епох фактами минулого стають не історичні події, а культурні стани. У такому сенсі історія, як можна припустити, у багатьох випадках перетворюється у культурологію. Історія того чи іншого народу починається тільки тоді, коли у нього виникає писемність, або ж про нього повідомляють іноземні автори. З огляду на те, що сармати не мали

власної писемності, а античні автори досить побіжно згадують про сарматів, за великим рахунком, можна вважати, що цей народ також немає власної історії. Його історія – це головним чином культурологія, яку вивчають за артефактами.

Поховальний обряд, який включає особливості форми і конструкції поховальних та могильних споруд, поставу та орієнтацію похованих, розміщення та склад начиння, визначення його характеру, є найважливішим культурно-хронологічним та етноісторичним визначником в археологічних дослідженнях [44, с. 7].

Вивчаючи поховальні обряди, можна простежити становлення археологічної культури, її розвиток і зміну іншою або іншими археологічними культурами. При зміні однієї археологічної культури іншою можлива повна або часткова зміна поховального обряду [9, с. 3].

Тому, на сучасному етапі розвитку історичної і культурологічної наук, коли археологічні відкриття і надалі дають новий цікавий матеріал, є актуальним і необхідним інтерпретація та узагальнення особливостей поховального обряду сарматських племен.

Мета роботи – у контексті культурологічного підходу розкрити форми та особливості поховального обряду сарматського населення євразійських степів.

Завдання дослідження полягають у наступному:

- визначити культову складову та традиції поховального циклу сарматів;
- встановити основні елементи сарматських поховальних комплексів;
- з'ясувати види транспортних засобів для переміщення душі померлого, а також роль «обоу Харона» в системі релігійних уявлень сарматів про потойбічний світ;
- проаналізувати роль і склад заупокійної їжі, напоїв і священних тварин у сарматських поховальних пам'ятках.

Об'єкт роботи – поховальні пам'ятки сарматського населення євразійських степів.

Предмет роботи – особливості поховального обряду в контексті проявів матеріальної і духовної культури сарматських племен.

Хронологічні рамки роботи – від III ст. до н.е. до IV ст. н.е.

Територіальні рамки роботи охоплюють ареал розповсюдження сарматських племен у степових регіонах від Західного Казахстану до Подунав'я.

Методи дослідження. Вивчення матеріалів сарматських пам'яток проводилися за методиками, що застосовуються в археологічних дослідженнях. Систематизовані наукові дані по релігійних культах та поховальному обряду сарматських племен; встановлена типологія поховальних споруд; проведена класифікація засобів пересування померлого у потойбічному світі, заупокійної їжі та священних тварин; і, нарешті, зроблений синтез отриманих узагальнень.

Огляд джерел та літератури. Сарматське джерелознавство, як і історична наука в цілому, на сучасному етапі носить міждисциплінарний комплексний характер. При вивченні проблем культури в сарматському суспільстві, дослідник, спираючись головним чином на писемні й археологічні джерела, вимушений звертатися до суміжних з історією і археологією гуманітарних дисциплін, таких як філософія, етика, естетика, соціологія, релігієзнавство, міфологія, фольклористика, епіграфіка, етнологія, етнографія, астроархеологія, топо- і етніміка, історична географія і хронологія, історія античної і східної літератур, лінгвістика, етнолінгвістика, нумізматики, гліптика, торевтика, геральдика тощо.

У дослідженні використано писемні, епіграфічні та археологічні джерела.

Писемні джерела. За багатовікову історію античної цивілізації сотні її вчених, письменників, поетів, політичних діячів та мандрівників писали або ж згадували про племена та народи, що населяли євразійські степи.

Особливе значення для висвітлення історії та культури скіфів, сарматів і багатьох інших східноєвропейських народів, має «Історія» Геродота [1]. Серед

ранніх авторів, що писали про Скіфію та Савроматію, другим після Геродота є Псевдо-Гіппократ [2]. Про сарматів також розповідає Страбон [4]. Але деякі його дані тяжко хронологізуються. Цей автор компілював різноманітні джерела, що були йому відомі безпосередньо, або ж з других чи навіть третіх рук.

Також, для вивчення релігійних уявлень та обрядів давніх племен та проведення історичних паралелей, має значення Рігведа – один із найдавніших у світі індоарійських релігійних текстів [3].

Щодо епіграфічних джерел, то одним з найбільш відомих і найбільш дискусійних епіграфічних документів, пов'язаних з ранньою історією сарматів, є ольвійський декрет на честь Протогена. Події, описані в ньому, прийнято відносити до кінця III – першого десятиліття II ст. до н.е. Згадані в декреті саї, на думку багатьох дослідників були сарматами. У них вбачають «царських сарматів» Страбона, Аппіана та сіраків [40].

Археологічним джерелам в даній роботі відводиться провідна роль. Адже, в абсолютній більшості випадків вони є чи не єдиним джерелом наших знань як про поховальні обряди численних сарматських племен і поповнення усіх типів артефактів, так і перевірки достовірності наративних повідомлень.

На даний час у різних регіонах Сарматії досліджено, видано й проаналізовано у багатьох аспектах досить велику кількість матеріалів із розкопок сарматських пам'яток різних хронологічних груп. Пам'ятники репрезентовані головними чином різноманітними похвальними спорудами, жертовниками і святилищами, а також предметами матеріальної і духовної культури, що походять з них.

Інтерес археологів до матеріалів з поховань і до поховального обряду пояснюється тим, що традиційно це одне з основних археологічних джерел, спираючись на аналіз якого, можна реконструювати історію, побут, духовну та матеріальну культуру, ідеологічні уявлення, соціальний устрій, рівень розвитку суспільства, його традиційність та схильність до зовнішніх впливів і т.д., тобто

весь спектр питань, який науковці намагаються вирішити для відтворення історії суспільства, поховальні пам'ятки якого досліджуються [34, с. 84].

Основоположником вивчення сарматської культури можна вважати М.І. Ростовцева, в класичних працях якого з історії скіфів і сарматів були зібрані всі відомі на той час археологічні і писемні дані про ці племена [90]. Дослідник чи не вперше зробив спробу дати загальний нарис історії сарматського мистецтва й культури загалом. Він першим звернув увагу на відмінність сарматських виробів у звіриному стилі від скіфських, залучивши до наукового обігу термін «*сарматський звіриний стиль*».

Важко переоцінити й внесок у розвиток сарматської культурології Б.М. Гракова, який створив новий напрямок у вивченні скіфо-сарматських старожитностей. Автор вперше зробив спробу доказати генетичний зв'язок савроматської культури й культури сарматів пізнього еллінізму і римського часу [29].

Плідними були заняття питаннями савромато-сарматської культури у К.Ф. Смирнова. Дослідник вивчав різні аспекти цього надзвичайно складного явища: міфологію, релігію, поховальні обряди, мистецтво. Головні його висновки пройшли випробування і залишаються актуальними й в наші дні [99; 100; 101].

В останній час проблемами сарматської культури досить плідно займаються С.О. Яценко [131], В.І. Мордвинцева [72], О.В. Симоненко [94; 95; 96], О.М. Дзиговський [40; 44; 45], М.Г. Мошкова [74; 75], В.Є. Максименко [68] та інші дослідники.

Теоретичне осмислення ролі поховального обряду як археологічного джерела й історичні реконструкції та інтерпретації поховальних ритуалів дописемних суспільств належить наступним сучасним дослідникам: В.А. Альокшину [9], О.В. Антоновій [10; 11; 12], А.К. Байбуріну [14], В.І. Гуляєву [33; 34; 35], В.С. Ольховському [79; 80; 81], В.Л. Ростунову [91] та іншим вченим.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків і списку джерел та літератури. Перший розділ присвячено розгляду ритуальних культів, що побутували у сарматських племенах, а також особливостям сарматського поховального обряду. У другому розділі увагу зацентовано на сарматських курганах, включаючи підкурганні та намогильні конструкції. У третьому розділі розглядаються види транспортних засобів та значення «оболю Харона» для пересування померлого у потойбічному світі. У четвертому розділі розкрито склад заупокійної їжі та напоїв із сарматських поховань, а також роль священних тварин в обрядово-ритуальному аспекті.

Обсяг основного тексту дипломної роботи – 76 сторінок. Список джерел та літератури вміщує 131 бібліографічну позицію.

ВИСНОВКИ

Усі культури світу в чомусь схожі між собою і, в той же час, кожна з них є особливою і по-своєму неповторною. Філософського осмислення культури ще недостатньо для цілісного осмислення історії культури. Адже культура втілюється у всіх без виключення напрямках людського буття, що потребує урахування його конкретної специфіки. До цього висновку на прикладі сарматської культури ми прийшли в результаті даного дослідження.

У поховальному обряді як археологічному джерелі потенційно закладена досить різноманітна інформація.

З моменту виникнення в епоху мустьє поховальні обряди готували померлого члена громади для життя в потойбічному світі. Різні суспільства в давнину уявляли собі поховальний обряд по-різному. Звідси значне розмаїття поховальних обрядів, яку археологи спостерігають при розкопках давніх могильників.

Поховальний обряд складається з двох взаємопов'язаних компонентів. Перший з них характеризує ритуальну сторону і включає набір схвалених традицією ритуальних дій, що відбуваються до похорону, в момент похорону і після нього. Ці дії необхідні для переходу в потойбічний світ померлих членів громади, які складають її основне ядро і пов'язаних загальною спорідненістю. Другий компонент характеризує громадське становище померлого і складається з набору матеріальних елементів, властивих поховальному обряду: поховальної споруди, набору інвентарю, пози померлого.

Сукупність двох компонентів становить стандартний (традиційний) поховальний обряд будь-якої археологічної культури. Ці два основних компоненти можна розглядати ізольовано один від одного або протиставляти один одному, оскільки для отримання будь-якої інформації необхідно детально аналізувати поховальний обряд в цілому.

Для найбільш повної реконструкції поховального обряду слід приділяти особливу увагу способу поховання (інгумація або кремація), типу поховання (одиначне, парне, колективне), формі поховальних споруд, ритуальним діям в момент похорону і після них, складу наборів поховального інвентарю, пози померлого [9, с. 3]. Різноманітні прояви сарматської культури, що розповсюдилася у III ст. до н.е. – IV ст. н.е. у степах від Західного Казахстану до Подунав'я, в тому числі ідеологічних уявлень, також реконструюються завдяки дослідженню поховальних пам'яток.

Загальновідомо, що в ідеологічних поглядах індоіранців значне місце відводилося вогню. У сарматських племен одним з конкретних проявів цих поглядів було використання в поховальному обряді глиняних курильниць, що призначалися для очищення могили вогнем, а також спалювання ароматичних або дурманних речовин, за допомогою яких сарматські жриці впадали в екстаз, і, таким чином, вступали в спілкування з божеством. Дані предмети культу виготовляли самі жриці, які були у сарматів берегинями домашнього вогнища і, одночасно, служительками Великої богині, подібній до скіфської Табіті, до грецької Гестії, до римської Вести.

У давнину сама смерть не сприймалася як абсолютний кінець. Сармати також мали досить складні уявлення про сутність життя і смерті, розвинену систему уявлень про потойбічний світ і місце померлих в ньому. Про наявність у сарматського населення культу померлих свідчать поховальні пам'ятники і фіксуються в них елементи поховального обряду – сукупності поховальних дій, що стосуються померлого, і пов'язаних з ними вірувань.

Як і більшість кочових народів євразійських степів, сармати широко використовували курганний спосіб поховання померлих. У традиційних суспільствах, включаючи, безумовно, і сарматське, курган мав кілька призначень. Крім основної функції як усипальниці для померлих, він, в окремих випадках, міг виконувати храмову, астрономічну, межову і багато інших функцій. Надзвичайно важливими були його космогонічна і міфологічна

символіки. Це штучне творіння втілювало в собі ідею кола як форми організації всесвіту і «світової гори». Курганна височина ототожнювалася кочівниками з небом, «Верхнім світом», де, за їхніми віруваннями, жили боги і духи, а також розташовувалися «країна блаженних», пасовища для жертвних тварин. Давні люди вірили, що завойовані території ставали обжитими лише тоді, коли на них з'являлися могили предків.

Багато сарматських курганів оточувалися ровами з перемичками-проходами, а в окремих випадках і валами. Подібні конструкції служили сакральною перепорою від дії злих потойбічних сил, і були також тісно пов'язані з солярними культами, в яких затверджувалися циклічність простору і часу, вічне оновлення життя і природи. У перемичках-проходах ровів і валів слід бачити міст Чинват іранської міфології, який був сполучною ланкою між світом живих і світом мертвих. Безсумнівний інтерес представляють і фіксуються на деяких сарматських могильниках різні за розмірами прямокутні, квадратні і трапецієподібні в плані майданчики, обмежені по периметру викопаними в материк ровами. Найімовірніше, в подібних випадках ми стикаємося з матеріальними свідцями спроби сарматів відтворити горизонтально-вертикальну модель побудови всесвіту за принципом стійбище – некрополь – святилище. У цій системі зв'язків стійбище мислилося як Серединний світ, некрополь – Нижній, а майданчики, вони ж святилища, – Верхній.

Наявність поховальних споруд у вигляді човна, або ж його імітації, у сарматських могилах у всіх хронологічних групах сарматських старожитностей, та «оболу Харона» у похованнях середньо- і пізньосарматського часу, свідчать, що у сарматів також існували міфи та перекази про «річку смерті» та «човен смерті». У своїй подорожі в загробний світ душі померлих повинні були подолати безліч перешкод, зокрема, річки та інші водні перешкоди, для чого їм потрібні були спеціальні транспортні засоби. Одними з таких, за поданнями сарматів, були «тура смерті» і «сонячна тура»,

про що переконливо свідчать поховання цих кочівників в дерев'яних колодах-човнах і їх земляних імітаціях. Подібні поховальні споруди слід розглядати як один з різновидів «тури смерті» і одночасно «сонячної тури». Корма і ніс такого «човна» утворюють семантичну єдність з фазами космічного циклу: заходом-сходом, смертю-відродженням. Корма відповідала входу в країну смерті, ніс ототожнювався з виходом. Корпус символізував нижній світ і період блукання між заходом і сходом, смертю і відродженням.

Одним з обов'язкових елементів поховального обряду у багатьох народів світу було «годування» померлих. Дана дія розглядалася як якийсь сакральний акт, за допомогою якого досягався спокій душ померлих, їх блаженство і, в першу чергу, їх безсмертя. Сармати в цьому плані не були винятком. До складу заупокійної їжі цих кочівників входило м'ясо тварин (овець і коней), рослинна каша, різні бульйони і молочні продукти (кумис) і, в обов'язковому порядку, вода. Причому посуд з водою практично завжди ставився у голови, тоді як з кашею і бульйоном – в ногах.

Супроводжувальні поховання тварин зазвичай розглядаються як жертвоприношення померлому, що могло мати певні практичні цілі: забезпечення померлого їздовою твариною (засіб досягнення потойбічного світу) та кормління душі померлого на поминках. У зв'язку з першою метою дуже важливим є орієнтування тварин. Зазвичай орієнтація вказує на напрямок шляху до загробного світу.

Образи тварин посідали визначне місце в релігійно-культових уявленнях сарматів. Одним з головних культів був культ коня. Коням приносили жертви, і водночас коней приносили в жертву. Правда, найчастіше сармати, шкодуючи коня, клали в могилу господаря його символ – узду. Також у сарматських похованнях зустрічаються поховання малої (овець, баранів, кіз та козлів) та великої рогатої худоби, зайців, поховання собак та вовків, що були хтонічними тваринами, зв'язківцями між життям і смертю.

Отже, поставлені і розглянуті у роботі проблемні питання культурологічної реконструкції поховального обряду представників сарматської культури ще не можна вважати остаточно розкритими. Нові відкриття археологічної науки дають підстави для подальшого поглибленого вивчення даної проблематики.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Геродот. История. Москва : Олма Пресс Инвест, 2004. 436 с.
2. Псевдо-Гиппократ. О воздухе, водах и местностях. URL: https://www.rushrono.ru/istochniki_ant_011.html (дата звернення: 19.04.2019).
3. Ригведа : в 3 т. / пер. Т.Я. Елизаренковой. Москва : Наука, 1989-1999.
4. Страбон. География / пер. с др.-греч. Г.А. Стратановского ; под ред. О.О. Крюгера, общ. ред. С.Л. Утченко. 2-е изд., репр. Москва : Ладомир, 1994. 944 с.
5. Тацит Корнелий. О происхождении германцев и местоположении Германии. Москва : Ладомир, 1993. 21 с.

Література

6. Абаев В.И. Сармато-боспорские отношения в отражении нартовских сказаний. *Советская археология*. 1958. Вып. XXVIII. С. 54-61.
7. Аверинцев С.С. Вода. *Мифы народов мира* : энциклопедия : в 2 т. Москва : Советская энциклопедия, 1991. Т. 1. С. 240.
8. Алексеева И.Л. Раскопки Беляевского кургана в 1966 г. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. 1971. Вып. 7. С. 32-41.
9. Алёкшин В.А. Погребальный обряд как археологический источник. *Краткие сообщения Института археологии*. 1980. Вып. 167. С. 3-9.
10. Антонова Е.В. Место умерших в жизни живых и погребальный инвентарь: археологические факты и исторические свидетельства (Месопотамия). *Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений*. Москва, 1999. С. 19-30.
11. Антонова Е.В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. Москва : Наука, 1984. 262 с.

12. Антонова Е.В. Погребения как источник реконструкции обрядово-мифологических комплексов дописьменных обществ. *Структурно-семиотические исследования в археологии*. 2005. Т. 2. С. 65-72.

13. Анучин Д.А. Сани, ладея и кони как принадлежность похоронного обряда. *Древности. Труды Московского археологического общества*. 1890. Т. XIV. 146 с.

14. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. Санкт-Петербург : Наука, 1993. 240 с.

15. Безсонова С.С. Образ собако-птаха у мистецтві Північного Причорномор'я скіфської епохи. *Археологія*. 1977. Вип. 23. С. 11-24.

16. Белов А.Ф., Ляшко С.И. Об одном из аспектов возникновения курганного погребального обряда степей Восточной Европы. *Древности Степного Причерноморья и Крыма*. 1991. Т. 2. С. 28-31.

17. Бессонова С.С. О скифских повозках. *Древности степной Скифии*. Киев, 1982. С.102-117.

18. Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. Киев : Наукова думка, 1983. 137 с.

19. Бессонова С.С. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений. *Обряды и верования древнего населения Украины*. Киев : Наукова думка, 1990. С. 17-40.

20. Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. Москва : Издательство Академии Наук СССР, 1953. 208 с.

21. Богданова Н.А. Могильник первых веков н.э. у с. Заветное. *Археологические исследования на Юге Восточной Европы. Труды Государственного исторического музея*. 1989. Вып. 70. С. 17-70.

22. Болтрик Ю.В. Бронзовые навершия скифских повозок. *Чобруцкий археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н.э. – IV в. н.э.)*. Тирасполь, 1997. С. 63-65.

23. Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история. Москва : Мысль, 1983. 133 с.
24. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.
25. Ванчугов В.П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. Киев : Наукова думка, 1990. 168 с.
26. Высотская Т.Н. Неаполь – столица государства поздних скифов. Киев : Наукова думка, 1979. 205 с.
27. Вязьмитина М.И. Сарматское время. *Археология Украинской ССР* : в 3 т. Киев : Наукова думка, 1986. Т. 2. С. 184-222.
28. Генинг В.Ф. Могильник Синташта и проблема ранних индоиранских племен. *Советская археология*. 1977. № 4. С. 53-73.
29. Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1954. № 36. 240 с.
30. Гросу В.И. Новые сарматские памятники на территории Молдавии (дополнения к археологической карте МССР). *Археологические исследования в Молдавии в 1979-1980 гг.* Кишинев : Штиинца, 1983. С. 28-52.
31. Гросу В.И. Сарматский курган у с. Корпач. *Советская археология*. 1979. № 2. С. 250-255.
32. Гудкова А.В., Фокеев М.М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I – IV вв. н.э. Киев : Наукова думка, 1984. 116 с.
33. Гуляев В.И. Погребальная обрядность: структура, семантика и социальная интерпретация (введение в дискуссию). *Российская археология*. 1993. № 1. С. 76-77.
34. Гуляев В.И. Погребальная обрядность: структура, семантика и социальная интерпретация (введение в дискуссию, часть II). *Российская археология*. 1995. № 2. С. 84-85.

35. Гуляев В.И. Проблемы интерпретации погребального обряда в археологии. *Краткие сообщения Института археологии*. 1990. Вып. 201. С. 103-109.

36. Давня історія України / гол. ред. П.П. Толочко. Київ : Наукова думка, 1997. Т. 1. 560 с.

37. Даниленко В.Н. Исторические сюжеты некоторых шедевров эллино-скифской торевтики. *150 лет Одесскому археологическому музею : тезисы докладов конференции*. Киев, 1975. С. 88-89.

38. Даниленко В.Н. Энеолит Украины. Киев : Наукова думка, 1974. 176 с.

39. Дворниченко В.В., Федоров-Давыдов Г.А. Памятники сарматской аристократии в Нижнем Поволжье. *Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья*. Москва : Наука, 1989. С. 5-13.

40. Дзиговский А.Н. Очерки истории сарматов Карпато-Днепровских земель. Одесса : Гермес, 2003. 240 с.

41. Дзиговский А.Н., Островерхов А.С. Ладья в погребальных обрядах древнего и средневекового населения Восточной Европы. *Stratum plus. Старая Скифия*. 2001-2002. № 3. С. 425-451.

42. Дзиговский А.Н., Островерхов А.С. Перстень-печать из сарматского погребения у с. Михайловка. *Пам'ятки археології Північно-Західного Причорномор'я*. Одеса, 2000. С. 120-130.

43. Дзиговський О.М., Островерхов А.С. Пам'ятки звіриного стилю з мікрорегіону «Тилігул» та деякі питання історії Північно-Західного Надчорномор'я ранньоеліністичного часу. *Записки історичного факультету*. Одеса, 2004. Вип. 15. С. 63-91.

44. Дзиговський О.М. Культура сарматів Північно-Західного Причорномор'я. Одеса, 2000. 169 с.

45. Дзиговський О.М., Островерхов А.С. Синергетика сарматского погребального комплекса из Михайловки. *Kimmerowie. Scytowie. Sarmaci. Księga poświęcona pamięci prof. T. Sulimirskiego*. Kraków, 2004. С. 115-132.

46. Дзиговський О.М., Суботін Л.В. Сергіївський могильник та його місце серед курганных пам'яток приморської зони Буджака. *Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования*. Одесса : Астропринт, 1997. С. 168-190.

47. Дорошенко Е.А. Зороастрийцы в Иране. Москва : Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1982. 133 с.

48. Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. Москва : Наука, 1990. 231 с.

49. Ерофеева Н.Н. Ладья. *Мифы народов мира* : энциклопедия : в 2 т. Москва : Советская энциклопедия, 1992. Т. 2. С. 33.

50. Зайцев Ю.П., Мордвинцева В.И. Ногайчинский курган в степном Крыму. *ВДИ*. 2003. № 3. С. 61-99.

51. Зубарь В.М. О семантике одной группы погребального инвентаря в некрополе Херсонеса эллинистического времени. *Боспорские исследования*. Симферополь – Керчь, 2004. Т. 5. С. 160-176.

52. Иванов В.В. Реконструкция структуры, символики и семантики индоевропейского погребального обряда. *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд*. Москва : Наука, 1990. С. 5-11.

53. Ильюков Л.С. Позднесарматские курганы левобережья реки Сал. *Сарматы и их соседи на Дону*. Ростов-на-Дону : Терра, 2000. С. 100-140.

54. Каган М.С. Искусство в системе культуры (К постановке проблемы). *Советское искусствознание-78*. Москва : Советский художник, 1979. Вып. 2. С. 239-273.

55. Кашуба М.Т., Курчатов С.И., Щербакова Т.А. Кочевники на западной границе Великой Степи (по материалам курганов у с. Мокра). *Stratum plus. На окраинах античного мира*. 2001-2002. № 4. С. 180-252.

56. Клейн Л.С. Индоарии и скифский мир – общие истоки идеологии. *Народы Азии и Африки*. 1987. № 5. С. 63-82.
57. Ковпаненко Г.Т. Сарматское погребение 1 в. н.э. на Южном Буге. Киев : Наукова думка, 1986. 145 с.
58. Колтухов С.Г., Тощев Г.Н. Курганные древности Крыма (по материалам раскопок Северо-Крымской экспедиции в 1993-1995 гг.). Запорожье, 1998. 194 с.
59. Кореневский С.Н. Древнейшие земледельцы и скотоводы Предкавказья. Москва : Наука, 2004. 243 с.
60. Кривошеев М.В. Комплексы позднесарматского времени могильника Старица. *Археологические записки*. Ростов-на-Дону : Донское археологическое общество, 2005. Вып. 4. С. 65-72.
61. Кузьмина Е.Е. Конь в религии и искусстве саков и скифов. *Скифы и сарматы*. Киев : Наукова думка, 1977. С. 96-119.
62. Кызласов И.Л. Воплощения Вселенной (Археологические памятники как объект палеоастрономии). *Историко-астрономические исследования*. 1989. Т. XXI. С. 193-212.
63. Кызласов И.Л. Погребальный обряд и уровень развития общества. *Российская археология*. 1995. № 2. С. 99-103.
64. Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Санкт-Петербург : Типография В. Безобразова и Комп., 1899. Ч. 2. Богослужбные и сценические древности. 327 с.
65. Лелеков Л.А. Отражение некоторых мифологических воззрений в архитектуре восточноиранских народов в первой половине 1 тыс. до н.э. *История и культура народов Средней Азии*. Москва : Наука, 1976. С. 7-18.
66. Леонова Н.Б., Смирнов Ю.А. Погребение как объект формального анализа. *Краткие сообщения Института археологии*. 1977. № 148. С. 16-23.
67. Липс Ю. Происхождение вещей. Москва : Издательство иностранной литературы, 1954. 292 с.

68. Максименко В.Е. Сарматы на Дону (археология и проблемы этнической истории). *Донские древности*. Азов, 1998. Вып. 6. 304 с.
69. Матюшин Г.Н. Археологический словарь. Москва : Просвещение, 1996. 304 с.
70. Мелюкова А.И. Краснокутский курган. Москва : Наука, 1981. 112 с.
71. Мозолевський Б.М. Товста Могила. Київ : Наукова думка, 1979. 252 с.
72. Мордвинцева В.И. Полихромный звериный стиль. Симферополь : Универсум, 2003. 206 с.
73. Мошкова М.Г. Культовые сооружения Лебедевского могильника. *Древности Евразии в скифо-сарматское время*. Москва : Наука, 1984. С. 196-201.
74. Мошкова М.Г. Позднесарматская культура. *Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва : Наука, 1989. С. 191-202.
75. Мошкова М.Г. Среднесарматская культура. *Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва : Наука, 1989. С. 177-191.
76. Мягкова Ю.Я. Результаты морфологического анализа костных остатков овец из сарматских погребений. *Ильюков Л.С., Власкин М.В. Сарматы междуречья Сала и Маныча*. Ростов-на-Дону, 1992.
77. Нестеров С.П. Конь в культах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. Новосибирск : Наука, Сибирское отделение, 1990. 143 с.
78. Одесский археологический музей АН УССР : альбом. Киев : Наукова думка, 1983. 195 с.
79. Ольховский В.С. К изучению скифской ритуалистики: посмертное путешествие. *Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений*. Москва : Восточная литература, 1999. С. 114-136.

80. Ольховский В.С. Погребальная обрядность: содержание и структура. *Российская археология*. 1993. № 1. С. 78-93.
81. Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII – III вв. до н.э.). Москва : Наука, 1991. 253 с.
82. Островерхов А.С. Звериный стиль и античные города Северного Причерноморья. *Вестник древней истории*. 1996. № 2. С. 85-102.
83. Островерхов А.С., Субботин Л.В. Божества Никония по случайным находкам культовых изделий. *Северное Причерноморье: от энеолита к античности* : сборник научных статей. Тирасполь, 2002. С. 254-268.
84. Папанова В.А. Урочище «Сто Могил» (Некрополь Ольвии Понтийской). Киев : Знання України, 2006. 278 с.
85. Патокова Э.Ф., Дзиговский А.Н., Зиньковский К.В. Сарматские погребения Маякского могильника. *Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье*. Киев, 1982. С. 131-136.
86. Полидович Ю.Б. О некоторых семиотических аспектах функционирования сосудов в погребальных обрядах предскифского времени. *Структурно-семиотические исследования в археологии*. Донецк : ДонНУ, 2005. Вып. 2. С. 197-218.
87. Полидович Ю.Б., Вольная Г.Н. Образ зайца в скифском искусстве. *Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В.С. Ольховского* : сборник статей. Москва : Институт археологии РАН, 2005. С. 425-436.
88. Прохорова Т.А., Гугуев В.К. Богатое сарматское погребение в кургане 10 Кобяковского могильника. *Советская археология*. 1992. № 1. С. 142-161.
89. Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. Москва : Наука, 1977. 216 с.
90. Ростовцев М.И. Сарматы. *Петербургский археологический вестник*. Санкт-Петербург, 1993. Вып. 5. С. 91-97.

91. Ростунов В.Л. Опыт реконструкции сакрального пространства ранних курганов Европы и Северного Кавказа. Владикавказ : Изд-во СОГУ, 2006. 288 с.
92. Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. Киев : Наукова думка, 1992. 256 с.
93. Седакова О.А. Тема «доли» в погребальном обряде (восточно- и южнославянский материал). *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд*. Москва : Наука, 1990. С. 54-63.
94. Симоненко А.В. Сарматы в Среднем Поднепровье. *Древности Среднего Поднепровья* : сборник научных трудов. Киев : Наукова думка, 1981. С. 52-68.
95. Симоненко А.В. Сарматы Таврии. Киев : Наукова думка, 1993. 144 с.
96. Симоненко А.В., Лобай Б.И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в 1 в. н.э. Киев : Наукова думка, 1991. 108 с.
97. Скржинская М.В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. Киев : Наукова думка, 1977. 128 с.
98. Скрипкин А.С. Этюды по истории и культуре сарматов : учебное пособие. Волгоград, 1997. 103 с.
99. Смирнов К.Ф. Савроматская и раннесарматская культуры. *Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва : Наука, 1989. С. 165-177.
100. Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. Москва : Наука, 1984. 184 с.
101. Смирнов К.Ф. Сарматы-огнепоклонники. *Археология Северной и Центральной Азии*. Новосибирск, 1975. С. 155-159.
102. Смирнов Ю.А. Лабиринт: Морфология преднамеренного погребения. Исследования, тексты, словарь. Москва : Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1997. 279 с.

103. Соколова З.П. Культ животных в религиях. Москва : Наука, 1972. 216 с.
104. Соломоник Э.И. Несколько памятников с сарматскими знаками. *Население и культура Крыма в первые века н.э. : сборник статей.* Киев, 1983. С. 80-95.
105. Сорокина Н.П., Сударев Н.И. Способы обращения с телами погребаемых в некрополе Кеп. *Боспорский феномен: погребальные памятники и святилища.* Санкт-Петербург, 2002. Т. 1. С. 279-284.
106. Субботин Л.В., Дзиговский А.Н. Сарматские древности Днестро-Дунайского междуречья. II. Курганные могильники Дивизийский и Белолесский. Киев, 1990. 40 с.
107. Субботин Л.В., Дзиговский А.Н. Сарматские древности Днестро-Дунайского междуречья. III. Курганные могильники Васильевский и Кубей. Киев, 1990. 48 с.
108. Субботин Л.В., Загинайло А.Г., Шмаглий Н.М. Курганы у села Огородное. *Материалы по археологии Северного Причерноморья.* 1970. Вып. 6. С. 130-155.
109. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. Москва : Политиздат, 1989. 573 с.
110. Телегін Д.Я. Вартові тисячоліть. Монументальна антропоморфна скульптура далеких епох. Київ : Наукова думка, 1991. 79 с.
111. Токарев С.А. Ранние формы религии. Москва : Политиздат, 1990. 622 с.
112. Токарев С.А. Смерть. *Мифы народов мира : энциклопедия : в 2 т.* Москва : Советская энциклопедия, 1992. Т.2. С. 456-457.
113. Топоров В.Н. К семантике троичности (слав. trizna и др.). *Этимология-1977.* Москва : Наука, 1979. С. 3-20.
114. Топоров В.Н. Козел. *Мифы народов мира : энциклопедия : в 2 т.* Москва : Советская энциклопедия, 1991. Т. 1. С. 663-664.

115. Топоров В.Н. Опьяняющий напиток. *Мифы народов мира* : энциклопедия : в 2 т. Москва : Советская энциклопедия, 1992. Т. 2. С. 256-258.
116. Топоров В.Н. Река. *Мифы народов мира* : энциклопедия : в 2 т. Москва : Советская энциклопедия, 1992. Т. 2. С. 374-376.
117. Топоров В.Н. Сوما. *Мифы народов мира* : энциклопедия : в 2 т. Москва : Советская энциклопедия, 1992. Т. 2. С. 462-463.
118. Топоров В.Н. Хаома. *Мифы народов мира* : энциклопедия : в 2 т. Москва : Советская энциклопедия, 1992. Т. 2. С. 578-579.
119. Фёдоров-Давыдов Г.А. Курганы, идолы, монеты. Москва : Наука, 1968. 152 с.
120. Хазанов А.М., Шкурко А.И. Социальные и религиозные основы скифского искусства. *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии*. Москва : Наука, 1976. С. 40-51.
121. Чеснов Я.В. О социальной мотивированности древних этнонимов. *Этнонимы*. Москва : Наука, 1970. С. 46-50.
122. Чмихов М.О. Кургани як явище давньої культури. Київ, 1993. 144 с.
123. Чмихов М.О., Шилов Ю.О., Корнієнко П.Л. Археологічні дослідження курганів : навчальний посібник для студентів. Київ : НМК ВО, 1989. 218 с.
124. Шаповалов Г. Судноплавство у духовності давньої України. Київ – Запоріжжя : Дике поле, 2001. 264 с.
125. Шелов Д.Б. Некрополь Танаиса (раскопки 1955-1958 гг.). *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва : АН СССР, 1961. № 98. 94 с.
126. Шилов В.П. Очерки по истории древних племен Нижнего Поволжья. Ленинград : Наука, 1975. 208 с.
127. Шмаглий Н.М., Черняков И.Т. Исследования курганов в степной части междуречья Дуная и Днестра. *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. 1970. Вып. 6. С. 5-90.

128. Шульц П.Н. Антропоморфная стела сарматского круга, найденная на Арабатской стрелке. *Записки Одесского археологического общества*. 1967. Т. 2 (35). С. 196-201.

129. Шульц П.Н., Зубарь В.М. Памятники позднескифской культуры в Крыму. *Археология Украинской ССР*. Киев : Наукова думка, 1986. Т. 2. С. 240-274.

130. Яблоков И.Н. Методологические проблемы социологии религии. Москва : Издательство МГУ, 1972. 133 с.

131. Яценко С.А. Сарматские погребальные ритуалы и осетинская этнография. *Российская археология*. 1998. № 3. С. 63-74.